

Rik Peels
&
Jeroen de Ridder

WAT IS NOU WAAR?

*Zeven regels om helder te denken
in verwarrende tijden*

Uitgeverij Balans

Copyright © 2025, Rik Peels en Jeroen de Ridder/Uitgeverij Balans,
Amsterdam

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden ver-
veelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd bestand, of open-
baar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch,
mechanisch of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever. Tekst- en datamining van (delen van)
deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

Omslag Bloemendaal & Dekkers
Auteursfoto's Bob Bronshoff
Boekverzorging Peter Verwey
Druk Wilco

ISBN 978 94 638 2268 8
NUR 740

www.uitgeverijbalans.nl

 [linkedin.com/company/uitgeverij-balans](https://www.linkedin.com/company/uitgeverij-balans)

 [instagram.com/uitgeverijbalans](https://www.instagram.com/uitgeverijbalans)

 uitgeverijbalans.nl/nieuwsbrief

Inhoud

Inleiding	7
1. Ken je denken	21
2. Verander wekelijks van mening	52
3. Vertrouw kritisch	75
4. Ontbubbel je opvattingen	99
5. Organiseer twijfel	125
6. Besteed je ideeën uit	149
7. Negeer het nieuws	177
Epiloog	209
Dankwoord	215
Noten	217
Belangrijkste literatuur	245
Over de auteurs	251

Inleiding

Onze tijd kookt over van verwarring over wat nu waar is en wie of wat je kunt vertrouwen. Leden van de vaste Kamercommissie Buitenlandse Zaken lieten zich in april 2021 in de luren leggen door een Russische acteur die zich via een videoverbinding voordeed als Leonid Volkov, de stafchef van de vervolgde en inmiddels overleden Russische oppositieleider Aleksei Navalny.¹ Nederland heeft een stikstofprobleem, maar zelfs onder onafhankelijke experts blijft er discussie over de betrouwbaarheid van de modellen en meetmethoden die de omvang van het probleem en de benodigde maatregelen in kaart moeten brengen.² Schattingen van het aantal burgerslachtoffers van de oorlog in Gaza die begon na de terroristische aanslag op 7 oktober 2023, lopen uiteen met tienduizendtallen; het hangt er maar net van af welke bron je raadpleegt. Geert Wilders en andere PVV-Kamerleden en -bewindslieden hebben de mond vol van een asielcrisis, mede ondersteund door analyses van de in Berlijn werkzame hoogleraar sociologie Ruud Koopmans en onafhankelijk onderzoeker Jan van de Beek.³ Maar volgens migratie-experts als Leo Lucassen van de Universiteit Leiden en Hein de Haas van de Universiteit van Amsterdam is er helemaal geen crisis.⁴ Een beter milieu begint bij jezelf, maar de impact

van een individuele beslissing om veganist te worden en nooit meer te vliegen valt in het niet bij de effecten van CO₂-heffingen voor grote uitstoters.⁵ Sociale media staan vol met alternatieve nieuwsbronnen voor wie de mainstream media niet langer vertrouwt. Sommige opiniemakers schatten zelfs in dat het internet over niet al te lange tijd overstromd zal zijn door nepteksten, -beelden en -video's die door kunstmatige intelligentie (AI) gegenereerd zijn – een *infocalyps*.⁶ Het zijn, kortom, verwarrende tijden.

Misinformatie

Bij die verwarring kun je in eerste instantie denken aan alle berichten en zorgen over misinformatie en polarisatie. Laten we met het eerste beginnen. Begrippen als 'nepnieuws', 'alternatieve feiten', 'post-truth', 'misinformatie' en 'desinformatie' zijn de afgelopen jaren niet uit het nieuws weg te slaan. Na de Brexit en eerste verkiezing van Donald Trump tot president van de Verenigde Staten, verkoos de *Oxford Dictionaries* 'post-truth' tot woord van het jaar 2016. Parallel aan de coronapandemie hadden we last van een 'infodemie' en in het voorjaar van 2024 wees een enquête van het World Economic Forum misinformatie zelfs aan als het grootste wereldwijde risico voor de korte termijn.⁷ Tegelijk zijn het allemaal omstreden termen, die je ook als scheldwoord kunt gebruiken om informatie die jou niet bevalt af te serveren. Denk maar aan hoe Donald Trump grote Amerikaanse mediaorganisaties zoals CNN, NBC, de *New York Times* en de *Washington Post* blijft betichten van het verspreiden van *fake news*.

Als er veel misinformatie rondzingt, is dat al verwarrend. Maar er is ook verwarring over de vraag of er de laatste jaren echt zoveel meer misinformatie bij is gekomen. Veel mensen

hebben de indruk van wel, maar bezorgdheid over nepnieuws blijkt van alle tijden te zijn. John Adams (1735-1826), de tweede president van de Verenigde Staten, schreef al: 'Er zijn in de laatste tien jaar al meer nieuwe onjuistheden verspreid door de pers dan in de honderd jaar voor 1798.'⁸

Bovendien laat recent wetenschappelijk onderzoek geen opvallende stijging van de hoeveelheden misinformatie zien en ook geen grote effecten ervan.⁹ Van alle media die mensen online lezen en zien, maakt misinformatie slechts een miniem deel uit: minder dan 0,25 procent. Verder is de consumptie ervan sterk geconcentreerd: 80 tot 90 procent van de misinformatie wordt gezien door slechts 0 tot 5 procent van de gebruikers van sociale media. Tegelijk is het goed om een slag om de arm te houden bij zulk onderzoek, want het is lastig om te meten hoeveel misinformatie er precies circuleert. De meeste socialemediaplatforms delen hun data namelijk niet of hooguit mondjesmaat met onafhankelijke onderzoekers. Bovendien is het identificeren van misinformatie vaak controversieel. Of je een uitspraak of meme misinformatie vindt, hangt af van je andere overtuigingen en bredere kijk op politiek en wetenschap.¹⁰

Misinformatie kan verder op veel verschillende manieren doorwerken. Zelfs als er relatief weinig van zou zijn, kan dat veel aandacht krijgen in de media, waardoor mensen gaan twijfelen aan de betrouwbaarheid van allerlei bronnen. Verder kan ook een kleine groep die in extreme misinformatie gelooft voor grote maatschappelijke onrust zorgen als ze gezagsdragers of andere individuen bedreigen en intimideren. Denk aan de complotdenkers uit Bodegraven die geloofden dat voormalig RIVM-directeur Jaap van Dissel betrokken was bij een netwerk van satanistische kindermisbruikers en hem daarom achtervolgden en met de dood bedreigden.¹¹

Misinformatie is zodoende dubbel verwarrend. Je kunt erdoor gaan twifelen over welke bronnen betrouwbaar zijn en welk nieuws echt is. Ook bescheiden hoeveelheden misinformatie kunnen ronduit schadelijk zijn. Tegelijk doen er ook alarmistische verhalen over nepnieuws de ronde die niet door wetenschappelijk onderzoek worden ondersteund; misinformatie over misinformatie.

Polarisatie

Een ander belangrijk kenmerk van onze verwarrende tijden is polarisatie. Er is sprake van polarisatie als politici of groepen in de maatschappij in toenemende mate tegenover elkaar komen te staan in hun opvattingen, gedragingen of gevoelens. Veel Nederlanders hebben het gevoel dat polarisatie de laatste jaren sterk is toegenomen, zeker sinds de coronapandemie. In januari 2023 lanceerde de overheid in dat kader zelfs een SIRE-campagne: ‘Verlies elkaar niet als polarisatie dichtbij komt.’¹²

Maar is er wel zoveel meer polarisatie? Het antwoord is nee en ja, afhankelijk van wat mensen precies bedoelen. Allereerst is er cognitieve of ideologische polarisatie: de mate waarin opvattingen van burgers over morele, politieke, economische of sociale kwesties verder uit elkaar komen te liggen. Opmerkelijk genoeg blijkt deze vorm van polarisatie best mee te vallen. Onderzoekers van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) houden al sinds de jaren zeventig bij wat Nederlanders denken over diverse politiek gevoelige thema's. Zij zien daarin geen grote groeiende kloven tussen bevolkingsgroepen, al is er wel een lichte stijging ten opzichte van het begin van de 21ste eeuw.¹³

Daarnaast is er affectieve of emotionele polarisatie: groeiend wantrouwen en andere negatieve gevoelens richting politieke tegenstanders.¹⁴ Vooral in de Verenigde Staten is deze vorm

van polarisatie sterk toegenomen. Democraten en Republikeinen zien elkaar meer en meer als onbetrouwbaar en oneerlijk, soms zelfs als vijanden die gedwarsboemd moeten worden. Ook in Nederland is er affectieve polarisatie, zij het op beperktere schaal. Vooral aanhangers van links-progressieve partijen enerzijds (GroenLinks, D66) en populistische of radicaal-rechtse partijen anderzijds (PVV, JA21, FVD) hebben weinig warme gevoelens voor elkaar.¹⁵

Ondertussen hebben veel Nederlanders ook het gevoel dat de polarisatie flink is toegenomen, zo bleek uit onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau eind 2022.¹⁶ Dat komt onder meer door de slechte omgangsvormen en verhitte conflicten die ze zien in de Tweede Kamer, op sociale media en in talkshows. Dit gevoel op zich kan al voor problemen zorgen. Emily Miltenburg, een van de SCP-onderzoekers, legt dit als volgt uit: ‘Als grote groepen mensen denken dat de polarisatie toeneemt en dat er geen ruimte meer is voor debat, kan dat leiden tot vijanddenken. Zo van: de ander luistert toch niet.’¹⁷

De situatie rond polarisatie is dus ook dubbel verwarrend. Enerzijds roepen de politieke tegenstellingen en negatieve gevoelens over anderen zelf vragen op over waar het heen moet met het land. Anderzijds is ook hier de vraag hoeveel en wat voor polarisatie er daadwerkelijk is.¹⁸

Wat je denkt, doet ertoe

Dit boek is voor mensen die zich afvragen hoe je in zulke verwarrende tijden je mening toch op een niet-verwarde manier kunt vormen. Er zijn zoveel mensen die botsende standpunten hebben en zich beroepen op andere bronnen of in andere bubbels zitten waarin andere meningen vanzelf spreken. Hoe kun je dan nog weten hoe het echt zit of hoe je ergens over moet

denken? Zijn er inzichten uit de filosofie, de psychologie, de geschiedenis die ons op weg kunnen helpen?

Voor zo'n zoektocht kun je verschillende motivaties hebben. Er zijn mensen die gewoon graag willen weten hoe dingen zitten. Kan AI binnenkort op grote schaal het werk van mensen overnemen? Zijn er politieke plannen om burgers een CO₂-taks op te leggen? Hoe zagen de kleuren van de *Nachtwacht* er oorspronkelijk uit? Voor al zulke vragen moet je zelf grondig nadenken, bewijsmateriaal verzamelen, betrouwbare bronnen zoeken en zodoende je mening zorgvuldig vormen. Andere mensen willen dingen beter begrijpen om hun medemensen recht te doen. Om niet wantrouwend te staan ten opzichte van iemand die in feite betrouwbaar is, om een goed beeld te krijgen van wat boeren of pro-Palestinademonstranten beogen, of om iets te begrijpen van de ervaringen op de arbeidsmarkt van iemand met een Marokkaanse achternaam.

Bovendien maakt wat je denkt verschil voor wat je doet en laat. Mensen handelen op basis van hun overtuigingen. Dat geldt voor heel concrete zaken in het alledaagse leven. Als je denkt dat de trein om 8.30 uur vertrekt, zorg je dat je iets van tevoren op het station bent. Maar het geldt evenzeer voor algemenere ideeën over wetenschap, moraal, politiek of religie. Als je meent dat mensen toch niets kunnen doen aan klimaatverandering, zul je niet minder gaan vliegen. Wie gelooft dat religie de wortel van alle kwaad is, zal zich verzetten tegen godsdienstige uitingen in het publieke leven. Als een man, al dan niet onder invloed van de 'manfluencer' Andrew Tate, van mening is dat vrouwen vooral moeten luisteren naar hun man en het beste tot hun recht komen als huismoeder, beïnvloedt dat hoe hij omgaat met vrouwen. Iemand die ervan overtuigd is dat vaccinaties bedoeld zijn om elektronische chips in mensen te

implanteren, zal zijn of haar kinderen niet laten inenten. Dat iedereen vooral maar moet vinden wat hij of zij wil – ieder z'n eigen waarheid – is dus te naïef: wat je denkt, doet ertoe.

Zoektocht naar waarheid

Het doel van meningsvorming hoort volgens ons waarheid te zijn. Je wilt er niet zomaar wat op los geloven, je wilt weten hoe het echt zit. Over waarheid kun je lang en ingewikkeld filosoferen, maar wij hanteren hier een redelijk eenvoudig en voor de hand liggend idee van waarheid als uitgangspunt. Je opvattingen zijn waar als wat je gelooft overeenstemt met hoe de werkelijkheid in elkaar zit.

Dat waarheid het doel van meningsvorming hoort te zijn, is een normatieve uitspraak over hoe de dingen horen te zijn. In werkelijkheid gaat het lang niet altijd zo. Vaak geloven mensen iets simpelweg omdat ze het gevoel hebben dat het zo is, omdat ze het hier of daar een keer gehoord hebben of omdat het vanzelfsprekend is in de kringen waarin ze zich bewegen. De vraag of het wel echt waar is, speelt dan geen rol. In zulke gevallen is er ruimte voor verbetering. Precies dan komen de regels voor helder denken uit dit boek van pas.

Als waarheid het doel van goed denken hoort te zijn, kun je daar alsnog twee kanten mee op. Je zou enthousiast kunnen proberen om zo veel mogelijk waarheden te geloven, maar je zou ook voorzichtig kunnen proberen om zo veel mogelijk onwaarheden te vermijden.¹⁹ Als je consequent de eerste optie nastreeft, moet je eigenlijk alles proberen te geloven. Zo maximaliseer je het aantal ware overtuigingen dat je hebt. Dat je daarnaast een hoop onware dingen gaat geloven als bijvangst, is jammer maar onvermijdelijk. Als je je helemaal richt op de tweede optie, moet je niets proberen te geloven en je mening

over alles opschorten. Dan geloof je in elk geval geen onwaarheden. Deze absurde uitersten maken direct duidelijk dat je in de praktijk zult moeten streven naar een balans tussen de twee doelen. Idealiter geloof je wat waar is en geloof je niet wat onwaar is.

In theorie klinkt dit mooi overzichtelijk, maar in de praktijk van het leven kan het uitzoeken van wat waar en onwaar is, verdraaid lastig zijn. Dat geldt zeker wanneer het zaken betreft die wat verder buiten je directe omgeving en eigen leven liggen, of zaken waarover veel mensen het oneens zijn. Er gaat geen groene lamp branden als je een waarheid gelooft en een rode als je iets onwaars gelooft. Er is bovendien geen onafhankelijke toegang tot de waarheid, los van je eigen denken, waarmee je kunt controleren of je overtuigingen waar zijn. Het leven is niet een soort schoolboek waarin je op de laatste pagina's de juiste antwoorden kunt opzoeken.

Omdat waarheid zelf dus vaak niet direct bereikbaar is, is het de kunst je overtuigingen en meningen op zo'n manier te vormen dat de kans dat ze waar zijn zo groot mogelijk wordt. Het doel is overtuigingen te hebben die goed gefundeerd zijn. Dat is dan ook waar de denkregels in dit boek om draaien. Ze bieden – jammer genoeg – geen garanties op ware overtuigingen, maar als je ze toepast en volgt, wordt de kans daarop wel veel groter. Vergelijk het met het streven naar een gezond leven: je weet vaak ook niet of je helemaal gezond bent – wie weet heb je iets onder de leden wat je nog niet merkt of heb je genetische aanleg voor het een of ander – maar er zijn wel regels die je kunt volgen om de kans dat je gezond blijft te vergroten.

Zeven regels

We presenteren in dit boek zeven regels om beter te denken in zeven hoofdstukken. We werken daarbij grofweg van binnen naar buiten. De eerste regel draait om meer inzicht in jezelf en de mogelijkheden en beperkingen van je eigen denkvermogens. Want hoe je het ook wendt of keert, hoeveel informatie je ook inwint bij anderen, van experts of uit de media, uiteindelijk ben jij het zelf die je mening moet vormen. En dat kun je alleen maar doen met je eigen denken. Inzicht daarin is dus van fundamenteel belang. De tweede regel gaat over de vraag hoe en hoe vaak je van mening moet veranderen. Ons advies is om dat regelmatig te doen. Zo houd je je denken lenig en wen je eraan om intellectueel in beweging te blijven.

De derde en vierde regel gaan over samen met anderen denken. Want hoe verleidelijk en heldhaftig het ook mag lijken om vooral zelf te denken, in de praktijk kom je daar niet ver mee. Veruit het meeste van wat we geloven, is afkomstig van anderen. De derde regel mikt op een gezonde balans tussen vertrouwen en wantrouwen. We ontkomen er niet aan om andere mensen te vertrouwen, maar je moet ook weer niet goedgelovig zijn. En in het vermijden van goedgelovigheid moet je dan weer geen wantrouwige complotdenker worden. De vierde regel maakt je bewust van de gevaren van denken in groepen van gelijkgestemden. Ontbubbelen is voor iedereen heilzaam.

De laatste drie regels hebben betrekking op verschillende onderdelen van de bredere ‘informatieomgeving’: niet de mensen direct om je heen, maar allerlei bronnen, experts en de media. Regel vijf pleit voor het teruggaan naar de bronnen van informatie en het toepassen van vuistregels voor kritisch bronnenonderzoek, waarbij het wel weer aankomt op een gezonde middenweg tussen geloof en scepsis. Regel zes probeert

te helpen experts te identificeren om je ideeën aan uit te besteden. Daarvoor is het nodig om beter te begrijpen wat expertise is, hoe wetenschap werkt en waar de grenzen van expertise liggen. De zevende en laatste regel gaat over medialogica en laat je beter begrijpen hoe nieuws tot stand komt. Dat roept ook een nog fundamentele kwestie op, namelijk hoe taal en concepten ons denken beïnvloeden of soms zelfs de werkelijkheid zelf vormgeven.

Waarom zeven regels? Laten we daar eerlijk over zijn: het hadden er ook best zes of acht kunnen zijn als we de onderwerpen iets anders hadden opgedeeld. Wij zijn er hoe dan ook van overtuigd dat deze regels iedereen kunnen helpen om beter te denken in verwarrende tijden.

Historisch perspectief

Wij zijn niet de eersten die advies willen geven om beter te denken. Sterker nog, er is in de filosofie een lange traditie van nadenken over de ethiek van het vormen van je overtuigingen, de *ethics of belief*. In de gewone ethiek staat de vraag centraal hoe je hoort te handelen, in de ethiek van overtuigingen de vraag hoe je je mening hoort te vormen. In de geschiedenis laait het debat hierover steeds opnieuw op in verwarrende tijden. Bijvoorbeeld bij de Britse filosoof John Locke (1632-1704). Hij had te maken met wat in zijn tijd *enthusiasts* werden genoemd: religieuze fanatici die meenden rechtstreeks in contact te staan met God via hun persoonlijke ervaringen, dromen en ingevingen. Ze dachten dan ook precies te weten wat waar was en wat er moest gebeuren. Dit leidde tot polarisatie, conflicten en soms zelfs godsdienstoorlogen. Locke waarschuwde voor dit soort irrationaliteit en betoogde dat je alleen iets mag geloven als je er voldoende bewijsmateriaal voor hebt.²⁰

Aan het einde van de negentiende eeuw wond de Britse wiskundige en essayist William Clifford (1845-1879) zich op over het religieuze dogmatisme dat hij bij zijn medeburgers meende te ontwaren:

Als iemand een mening heeft die hem in zijn jeugd is aangeleerd of waarvan hij later overtuigd is geraakt, voortdurend elke twijfel daaraan onderdrukt en wegduwt, met opzet het lezen van boeken en het gezelschap van anderen die die mening bevragen of bediscussieren vermijdt, en alle vragen die je niet kunt stellen zonder die mening aan het wankelen te brengen als goddeloos beschouwt, dan is het leven van die persoon één grote zonde tegen de mensheid.²¹

Clifford stelde dat mensen hun overtuigingen moeten baseren op goede redenen, aanwijzingen en bewijsmateriaal; niet op de autoriteit van de kerk of de traditie.

Ook nu zijn het verwarrende tijden, we zeiden het al. Een precies beginpunt valt niet aan te wijzen, maar de controversiële publieke rol van religie sinds de aanslagen op de Twin Towers op 11 september 2001, opkomend nationalistisch populisme, de terugkeer van stevige conflicten tussen politieke ideologieën en de verschuivende geopolitieke verhoudingen hebben er ongetwijfeld mee te maken dat veel mensen zich afvragen wat nou waar is en wie je kunt geloven. Er zijn ook verschillen met eerder. De discussie over hoe we horen te denken gaat lang niet alleen meer over religie; het gaat nu over vaccinatie, migratie, klimaatbeleid, populisme, sociale media en kunstmatige intelligentie. De filosofie en andere wetenschappen weten bovendien veel meer over hoe mensen echt denken: welke redeneerfouten

ze vaak onbewust maken, wat voor vooroordelen hun parten kunnen spelen, hoe hun meningen afhangen van vriendengroepen, maatschappelijke posities, vertrouwensrelaties, mechanismes die hun aandacht trekken enzovoorts. Deze verschillen spelen in dit boek een belangrijke rol: botsende overtuigingen gaan niet alleen over religie maar over heel het leven. Mensen zijn door en door sociale wezens die vaak samen met anderen tot overtuigingen komen, en je hebt inzichten uit zowel de filosofie als de psychologie, politicologie, communicatiewetenschap, geschiedkunde en andere disciplines nodig.

Is dit boek alleen voor anderen?

Iemand zou kunnen zeggen: ‘Leuk dat er eens een boek verschijnt met regels voor beter denken, maar de mensen die die regels het hardst nodig hebben, lezen dit soort boeken toch niet. Die zitten ingegraven in hun eigen gelijk. Het boek zal vooral gelezen worden door mensen die het het minst nodig hebben omdat ze toch al ruimdenkend zijn en openstaan voor andere meningen.’

Er zijn vast mensen die heilig overtuigd zijn van alles wat ze denken of gewoon het liefst blijven vinden wat ze altijd al vonden. Hen zal dit boek niet aanspreken. Maar er kleeft ook een risico aan de gedachte dat het probleem vooral bij de ander ligt. Of bij mensen die dit soort boeken niet lezen, of misschien wel het meest bij mensen die helemaal geen boeken lezen. Als iedereen zo denkt, gaat er nooit iets veranderen. We geloven allemaal iets te graag dat vooral andere mensen beter moeten denken, omdat er met ons eigen denken en onze standpunten natuurlijk weinig mis is. Wie zegt er nou van zichzelf dat hij of zij slordig denkt of meningen heeft die nergens op gebaseerd zijn? Toch denken wij dat iedereen z'n voordeel kan doen met

onze denkgeregels. Mensen hebben namelijk zonder uitzondering last van aangeboren en ingesleten problematische denkpatronen. Die worden bovendien alleen maar sterker als je jezelf nooit een spiegel voorhoudt, te veel met gelijkgestemden optrekt of er een eenzijdig mediadiet op nahoudt. Het probleem ligt niet alleen bij anderen, bijvoorbeeld 'domrechts',²² linkse deugmensen, complotdenkers of extremisten. Beter denken begint bij jezelf. Daarom zijn onze zeven regels voor iedereen.

1. Ken je denken

In het populaire televisieprogramma *Kamp Van Koningsbrugge* doen vijftien gewone burgers twee weken mee aan een loodzwaar militair trainingsprogramma. De oefeningen en opdrachten die kandidaten uitvoeren, zijn onderdelen van de opleiding voor het Korps Commandotroepen. Er zijn hoge toppen en diepe dalen. Kleine en grote persoonlijke drama's, fysieke en mentale uitputting en uiteindelijk, voor een klein aantal overgebleven deelnemers, de eindstreep. Een thema dat in elke aflevering terugkeert, is zelfkennis. Of vaker: het gebrek daaraan. Je ziet een eerder opgenomen interviewfragment waarin een deelnemer de kijker met een blik van verstandhouding verzekert dat hij (ja, meestal is het een man) nooit opgeeft als het zwaar is. Even later zie je dezelfde deelnemer – ergens gedurende de eerste 24 uur – meters achter de rest van de groep amechtig hijgend op de grond liggen, smekend om een uitzondering omdat het echt niet meer gaat. Een deelnemer die zichzelf beschrijft als een natuurlijk leider, de persoon naar wie een groep als vanzelf luistert, zie je even daarna langs de waterkant wanhopig schreeuwen naar medecursisten tijdens chaotische pogingen om een stabiel vlot te bouwen.

Maar zelfkennis blijkt in het programma ook een diepere